

«Наука щастя» Сковороди

До 300-ліття Григорія Сковороди та 50-ліття фільму «Відкрий себе»

Маргарита Швець

Режисер Ролан Сергієнко
Сценарій Володимира Костенка
і Миколи Шудрі
Оператор Олександр Коваль
Композитор Іван Карабиць
Звукооператор Георгій Стрёмовський
Українська студія хронікально-
документальних фільмів, 1972 рік.

Іван Кавалерідзе. Пам'ятник Григорію Сковороді у Лохвиці. Вперше відкрито 1922. Відновлено у бронзі в 1972.

Знімальна група фільму «Відкрий себе». Оператор Олександр Коваль. Стоять: сценарист Микола Шудря, режисер Ролан Сергієнко, сценарист Володимир Костенко. 1972.

«Шукаємо щастя в різних країнах і століттях, а воно всюди й завжди з нами, як риба у воді, так і ми в ньому, і воно разом з нами шукає нас самих. Нема його ніде тому лише, що воно всюди, воно схоже на сонячне сяйво, відкрий тільки вхід у свою душу...», – писав затятий пошуковець, філософ і мандрівник Григорій Савич Сковорода. Його 300-ліття відзначає цього року Україна разом з усім цивілізованим світом.

50 років тому – у 1972 році – до 250-ліття Філософа режисер Ролан Сергієнко зняв стрічку «Відкрий себе», у фіналі якої процитував згадану максиму. Фільм-заклик, в центрі якого – платонік-аскет Сковорода – не вкладався в усталену колію псевдоаскетичного епікурейства, що за радянської доби стало «аксіомою щастя». Більше того, фільм закликав сучасників до наслідування апробованих Сковородою духовних постулатів, та ще й прозоро натякав на їх «українськість». Тож, навіть незважаючи на ювілей Філософа зі світовим іменем, стрічку на півтора десятки років заборонили – розтиражовані копії відкликали з обласних кіноуправлінь і знищили¹.

З точки зору «вищої інстанції» (як у приватній обстановці «пояснив» режисерові секретар ЦК КПУ) – головним її «недоліком» була «апологія Сковороди». Дійсно, попри

¹ Лише у 1988 році картина «Відкрий себе» була визволена з небуття (нові копії було зроблено з оригіналу, котрий режисер зумів зберегти), пройшла в українських кінотеатрах і отримала найвищу премію країни – Шевченківську.

чотири (!) офіційні приймання (на студії і в Держкіно) та безліч доопрацювань, режисер так і не врахував усіх вимог, які до неї ставились. Як зауважили в офіційній «записці», поміж іншого, владу турбувала «повна відсутність класової боротьби» (в інтерпретації творчості Сковороди)². Цікаво, чи передає «класову боротьбу» наступна характеристика Сковороди, яку дав один з його учнів: «Уставав дуже рано, їв раз на день, без м'яса і риби, був завжди веселий, сильний, рухливий, з усього задоволений, до всіх добрий, усім готовий послужити. Поважав і любив добрих людей без різниці їх стану, навідувався до хворих, розважав сумних, ділився останнім з тим, хто нічого не мав». Цих якостей виявилось замало, бо до «про-

² Зі спогадів одного зі сценаристів – Миколи Шудрі: «Найбільшу пригоду мав із кінокартиною «Відкрий себе» – про Григорія Сковороду. Ми відзняли її ще 1972 року. Щоб увійти в світ видатного філософа, дізнатися, яким запам'ятовувався цей образ у народі, ми мало не всю Україну об'їхали. <...> Друга площина – це народження людини. Тут ми скористалися з послуг нашого видатного сучасника, скульптора й кінорежисера Івана Петровича Кавалерідзе. У цьому фільмі ми показуємо, як виготовляли пам'ятник Сковороді, той, що нині стоїть у Лохвиці на Полтавщині. Коли скульптуру закінчили, ми вивезли її в степ за Бориспіль і поставили на кургані. Боже, яке то було видовище! Цей невеликий сюжет воістину оживив Сковороду, ще більше наблизив його до нас. На тлі створення цього монумента філософські роздуми Сковороди зазвучали настільки по-сучасному, сміливо й убивчо, що ті, кому належало схвалити фільм, перелякалися і... прикрили його».

летарського класу» філософ не належав, та й до «найбідніших верств селянства» теж. З точки зору радянського «кодексу» він навіть підпадав під кримінальну статтю за «дармоїдство», оскільки протягом 25-ти (!) років був неоязливим до влади мандрівним інтелектуалом, якому випало жити в добу бароко («надмірність» тоді вважалася найбільшою цінністю).

Подорожуючи, він час від часу нотував щось у зошиті. Можливо, карбував тоді провидець зустріч... в іншому часопросторі з радянськими «наступниками» того ченця, якого «страшенно мучить демон печалі, і якого звичайно називають бісом меланхолії. <...> Даючи поради цій людині, я сам ледве не пропав», – писав Сковорода і продовжував: «Дуже важливе значення має, з ким повсякденно спілкуєшся і кого слухаєш. Бо поки ми слухаємо, ми їх дух в себе вбираємо». Тож зрозуміло, що доля «українських порад» людям чиновного світу, які пропонувала «документально-публіцистична картина» Ролана Сергієнка (авторське визначення жанру), склалась печально саме через домінування отого «демона» в радянському часопросторі та підкріплювалась офіційною політикою цькування будь-якого живого «заклику з національною ознакою».

Аби послабити в картині ясно виражену «національну химеру» та надати «Учителю Сковороді» позанаціонального «класового звучання», авторів змусили внести «покращення» у вигляді коментаря-інтерпретації думок Сковороди «для роз'яснення помилковості ідеологічних поглядів героя фільму» (голосом Костянтина Степанкова). Однак, як знаємо, це не забезпечило картину від знищення.

Авторський же текст Сковороди виглядає у фільмі абсолютним за нарративом і структурно цілісним, хоча складається з окремих цитат, фрагментів, розрізнених думок. Радикально цементує його наповнений обертонами своєрідного тембру голос Івана Миколайчука. Слово Філософа, завдяки уміло знайденому тону й точним інтонаціям, наповнюється цілком сучасним змістом, позбавленим ірраціоналізму і містики (які зазвичай Сковороді приписують), торкаючись ключових проблем філософської теорії та етики і стаючи доступними для пересічного глядача.

Фільм «Відкрий себе», незважаючи на контраст безпосередньо живого слова Сковороди і статичності пам'ятника Кавалерідзе, навіть через півстоліття являє собою оригінальне та цілком сучасне контрапунктне поєднання тексту Григорія Сковороди та візуального ряду виготовлення його бронзової скульптури. Фрагменти трудомістких процесів – виготовлення армованої матриці, плавка великої кількості бронзи, заливання її в матрицю, розбивання форми й вивільнення застиглої сплаву, видалення залишків силікату, що запеклись у тілі бронзи, – супроводжуються світом етичних максим Григорія Савича та музичним рядом (у якому чути літургійні опуси самого філософа) – третьою складовою у загальній концепції стрічки. Монументальний стиль Івана Кавалерідзе корелює з патетичним процесом підготовки, виплавлення та пробного встановлення пам'ятника на природній височині, хоча така візія, може здатись, не вповні гармонійно співвідно-

ситься з окремими нарративами «філософа-стоїка». Але важкий труд і рясний піт у процесі «підкорення металу» співзвучні з ключовим для бароко напружено-драматичним тоном боротьби та антично-ясними думками Сковороди щодо природи прекрасного: «... Чим більше на шляху до нього трапляється перешкод, тим більше воно вабить». «Швидкий» монтаж хронікальних кадрів і підкреслена неспішність камери створюють те особливе поле, котре часто називають «поетичним». Однак, в українській інтерпретації – це не пасторальна статика (яку часто й безпідставно приписують українському мистецтву). «Поетичне» в українському сенсі хоча й виглядає як «споглядалне», по суті, насичене напругою, динамікою та сюжетом, що дискретно розвивається.

Важко уявити, як цей надзвичайно високий градус драматизму міг з'явитися у такого вихованого, м'якого за характером, формально й змістовно витонченого режисера, як Ролан Сергієнко. Отар Йоселіані, його однокурсник по ВДІКу, курсу, що його вперше й востаннє набирав Олександр Довженко, пригадує, як Майстер в кінці першого курсу сказав, що ні йому, Отарові, ні Сергієнкові не треба займатися режисурою. Чому? «Вас затопчуть, – сказав Довженко. – Ви надто делікатні». З огляду на подальшу долю обох режисерів, проста побутова чемність і м'якість нітрохи не суперечили твердості й волі обох у професійних питаннях і відповідали аналогічним якостям, запозичених у Майстра.

«Відкрий себе» Ролана Сергієнка – перший неігровий фільм про Сковороду³ – певною мірою сформував і «відкрив» сценаристів Володимира Костенка та Миколу Шудрю, оператора Олександра Ковалю та інших членів знімальної групи, давши їм гарний поштовх для подальшої кар'єри. Для Івана ж Миколайчука він став знаковим: робота саме над цією картиною вплинула на актора глобально – саме на текстах Сковороди він пізнав і виховав себе. Коріння сільського філософа Фабіяна у фільмі «Вавилон ХХ», як і інших ролей і фільмів Миколайчука, живиться філософією українського богослова, поета, педагога, композитора, пантеїста, поета-насмішника, «українського Сократа» (так називали друзі) – Григорія Сковороди. Режисер Ролан Сергієнко з «побратимами» (як він називав друзів), використавши синтез інтелектуально-вишуканого слова та напружено-драматичного дійства, створив метафору болісного, але прекрасного шляху становлення видатної особистості. Стрічка захоплює й сьогодні, формуючи прекрасний міф для тих, хто хоче відкрити себе й пізнати «науку щастя».

Р. С. «Зроблю / Маленьку книжечку. Хрестами / І візерунками з квітками / Кругом листочки обведу / Та й списую Сковороду...»

Ці слова Тараса Шевченка – ілюстрація безперервності й тягlosti пошуків, які передаються з рук одного національного генія в руки іншого, та трансформації «апології Сковороди» в живу непідробну любов до нього.

³ Перший ігровий фільм про Сковороду зняв Іван Кавалерідзе («Григорій Сковорода», 1958).